

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА
ОГІЄНКА

Історичний факультет

Кафедра історії України

Дипломна робота бакалавра
з теми:
**“ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ ДОРЕФОРМЕННОГО ЧАСУ”**

Виконала: студентка ІV курсу,
Групи Іst1 – В15
напряму підготовки
6.020302 Історія*
Гладиш Яна Володимирівна

Науковий керівник: кандидат
історичних наук, доцент кафедри
історії України
Сидорук Сергій Антонович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1. 1. Історіографія проблеми	7
1. 2. Джерельна база	22
РОЗДІЛ 2. Міжетнічні суспільно-станові та культурні взаємини в Правобережжі в контексті національної політики Російської імперії	
2.1. Геополітичні чинники національної політики імперського уряду	24
2.2. Етнічна складова суспільно-станових відносин	27
2.3. Духовно-релігійні перетворення в краї	29
РОЗДІЛ 3. Етнодемографічні зміни в структурі населення краю в умовах соціально-економічних перетворень	
3.1. Соціально-демографічні трансформації в українському селі	46
3.2. Етно-демографічна ситуація в містах та містечках краю	48
3.3. Демографічні зміни в середовищі неукраїнських етносів Правобережної України	51
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	59
ДОДАТКИ	69

ВСТУП

У зв'язку з глобалізацією, яка є визначальним процесом розвитку сучасної цивілізації, виникає гостра проблема національної ідентичності. Для України вона детермінується поліетнічністю населення. Зважаючи на те, що на території нашої держави, поряд із титульним народом – українцями, проживають представники понад 130 національностей і народностей. Українське суспільство є мультикультурним зі складною структурою ідентифікацій, які не завжди мають спільні національні засади. Більшість населення представлена українцями, решта – росіянами та представниками інших національних меншин. Довготривалість їх спільного компактного проживання у регіонах України, з одного боку, зумовила формування етнічної толерантності, з іншого – позначилась на регіональній культурно-історичній своєрідності, що найбільше виявляється в особливостях етнокультурних, релігійних і навіть геополітичних орієнтацій. В умовах політичних і соціально-економічних трансформацій різноспрямована соціально-економічна, культурно-мовна, суспільно-політична орієнтація спричинила активізацію сепаратистських тенденцій і їх подальше переростання в конфліктну ситуацію.

Російська агресія на Сході, окупація Криму мають сьогодні значний вплив на життя українського суспільства. Тепер військові, політики, соціологи і навіть психологи заговорили про причини та наслідки успіху російської пропаганди на Півдні та Сході України. Сьогодні соціологи, політики та політичні оглядачі заявляють, що українська держава не контролювала етнокультурні процеси на цих зрусифікованих територіях. Саме це дало можливість Росії розгорнути широкомасштабну інформаційну війну, що створила надійний “плацдарм” у людській свідомості для справжньої агресії. Це наштовхує на думку, що ми не засвоюємо уроки історії. Натомість Росія у стосунках з Україною завжди вважала етнокультурні процеси пріоритетним напрямком національної політики держави і завжди враховувала їх особливості в конкретних регіонах.

Показовою в цьому плані є її імперська національна й культурна політика в Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. Тому

вивчення цього історичного досвіду наразі є актуальним з точки зору формування нової концепції національної політики та розвитку української культури. А знання історії формування та розвитку власного етносу, нації та її культури є цінним і винятково важливим з точки зору формування свідомої, такої що не дозволить себе зомбувати, нації.

Мета дослідження полягає в дослідженні процесів міжетнічних взаємодій та взаємовпливів, що проходили на території Правобережної України в умовах інкорпорації Російської імперії в кінці XVIII –першій половині XIX століття.

Для реалізації поставленої мети визначені наступні **завдання**:

- визначити ступінь наукової розробки проблеми, її джерельну базу й з'ясувати її інформаційний потенціал для дослідження проблеми;
- розглянути вплив геополітичних чинників на формування специфіки етносоціальної ситуації в Правобережній Україні на час її приєднання до Російської імперії;
- дослідити перебіг етносоціальних процесів на приєднаній до Росії території Правобережжя та визначити в них місце та можливість діалогу культур;
- з'ясувати значення православної церкви в процесі інкорпорації регіону до складу Російської імперії;
- прослідкувати культурні та соціальні взаємовпливи корінних мешканців і національних меншин Правобережжя (росіян, поляків, євреїв, іноземних колоністів);
- з'ясувати динаміку демографічних змін та етносоціальні відносини у краї в нових умовах соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку.

Об'єктом дослідження є особливості етносоціального та культурного розвитку Правобережжя у досліджуваний період.

Предметом дослідження є зміни і трансформації в соціальній та культурній сферах життя населення Правобережної України та її етнодемографічному складі, зумовлені інкорпораційною за суттю національною політикою царизму та культурними взаємовпливами упродовж кінця XVIII – середини XIX століття.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період із 1793 р. (приєднання Правобережної України до складу Російської імперії) до X ревізії 1858 р., що була останньою напередодні реформ 1860-х років.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі Правобережної України у складі трьох губерній: Київської, Подільської та Волинської, які з 1832 р. входили до Київського генерал-губернаторства (Південно-Західний край Російської імперії).

Методологічною основою дослідження виступають принципи історизму та об'єктивності, що базуються на пріоритеті задокументованих фактів. Для систематизації наявного матеріалу, його опрацювання й аналізу, а також викладу здобутих результатів було застосовано принципи діалектики, що відображають взаємообумовлений і суперечливий розвиток явищ дійсності; детермінізму або об'єктивної причинної зумовленості явищ. З числа загальнонаукових у роботі застосовано історичний, термінологічний, функціональний, системний, когнітивний або пізнавальний та інші принципи. Серед конкретно-наукових методів для розв'язання обраної дослідницької проблеми використано низку ідей і специфічних підходів, у тому числі аналізу, синтезу, історизму, конкретності, світоглядного плюралізму, релігійної толерантності тощо. У роботі комплексно використано проблемно-хронологічний і аналітико-статистичний методи, а також метод наукової критики історичних джерел. Зокрема, аналітико-синтетичний метод застосовано при огляді джерел і літератури, обґрунтуванні теоретичних висновків, проблемно-хронологічний – при викладі фактів в хронологічній послідовності, статистичний – при складанні таблиць і обробці й аналізі цифрових даних. Застосування методів систематизації та узагальнення дало змогу зробити загальні висновки за результатами дослідження.

Елементом наукової новизни у роботі є спроба комплексно розглянути етносоціальні процеси й станово-демографічні трансформації через призму культурної інкорпорації імперською владою Правобережної України. Таке завдання у вітчизняній і зарубіжній історіографії поки що в прямій постановці комплексно не ставилося.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть використовуватись у навчальному процесі на уроках історії в школі як основа для створення курсів історичного краєзнавства. В запропонованій постановці проблеми, спираючись на основні результати даного дослідження, можна розробити окремий факультативний курс для учнів старших класів і студентів вищих навчальних закладів.

Структура роботи визначається метою, завданнями та змістом обраної проблеми. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

ВИСНОВКИ

Історіографія етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України має свої особливості порівняно з іншими досліджуваними темами. Проведений історіографічний огляд свідчить, що окремі її аспекти епізодично відображені в численних наукових і науково-популярних розвідках. Підґрунтя для вивчення даного питання заклали ще дореволюційні дослідники, які опублікували низку видань тематично-спеціалізованого й регіонального характеру. Суспільний інтерес до тогочасних проблем етнічних меншин зумовлений діяльністю низки історико-географічних, статистичних товариств, а також комісій, створених при місцевих інституціях влади. Нового рівня осмислення проблематики досягнуто у роки незалежності України, передусім завдяки залученню до наукового обігу нових джерельних матеріалів і підготовці наукових робіт на нових методологічних засадах.

Наприкінці XVIII століття територія Правобережжя насильно, без врахування жодних потреб корінного населення та історичних традицій, була підведена під єдиний ранжир великоруських губерній. Кордони імперії значно обмежили контакти регіону із Заходом, а плодами безпосереднього виходу в Європу стала користуватися Росія. Водночас ізольована і схильна до традиціоналізму. Україна скотилася в трясовину провінціалізму. Якщо по відношенню до поляків росіяни вели себе лояльно та доброзичливо і завоювали до себе позитивне ставлення шляхом підтвердження їх привілеїв на рівні російських дворян, то ставлення до українців проявилось у боязні сепаратизму, позбавленні корінних мешканців громадянських прав і посиленні кріпосництва, підозрілості та безпощадному руйнуванню надбань самоврядування. Так корінних мешканців Правобережжя перепрягали із одного ярма в друге, з польського в московське. Українці в черговий раз були позбавлені права розвиватись на власній суспільно-політичній і соціально-економічній основі.

Національно-культурні трансформації в регіоні наприкінці XVIII – на

початку XIX століття відбувалася не лише в силу дії імперських політичних, соціально-економічних, національних і релігійних чинників, а й завдяки тому, що Правобережна Україна мала властивий для етнічних українських земель алгоритм існування і корінні мешканці розвивали свою культуру. Етно- та соціально-культурний розвиток регіону відбувався під впливом насильницької русифікації при збереженні і навіть посиленні польського чинника. При цьому русифікація стримувалася поляками, а полонізація – росіянами, що було вигідно корінним мешканцям.

Упродовж першої половини XIX ст. окремі складові етнополітики розпорошилися між численними адміністративно-поліцейськими, фінансовими, господарськими та культурно-освітніми інституціями. Незважаючи на відсутність єдиної інституції, яка б відповідала за етнонаціональні відносини, про що говорилося раніше, все ж таки було створено декілька «адресних» центральних органів влади, які вирішували конкретні проблеми: поселяли іноземних колоністів, опікувалися освітою євреїв, відповідали за «декласацію польської шляхти» тощо. Місцеві органи влади намагалися подолати протистояння етнонаціональних еліт і сепаратизм в їх середовищі, підривати економічний потенціал польської шляхти, активно впроваджували заходи, які б сприяли інкорпорації краю до складу Російської імперії. Закономірно, що серед місцевих чиновників значними повноваженнями були наділені генерал-губернатор і губернатори. Власне «господарі губерній» відповідали перед центром за «спокій та тишу» у регіоні.

Упродовж досліджуваного періоду російський царизм ухвалив значну кількість нормативно-правих актів, які стосувалися кожної з етноспільнот Правобережної України, визначали їх політико-правовий статус. Ухвалення законопроектів вищими органами влади імперії відбувалося тенденційно, без чітко виробленої адекватної довгострокової концепції.

Другий та третій поділи Речі Посполитої закріпили територію Правобережної України за Російською імперією, що об'єктивно деформувало

усталену соціальну структуру населення: польська шляхта втратила статус панівного стану, поступившись місцем росіянам. Однак, зрівняна у правах із російським дворянством, заможна верхівка цього етносу, незважаючи на декласацію та утиски у національно-культурній і церковно-релігійній сфері, до кінця XIX ст. і далі відігравала домінуючу роль у соціально-економічних процесах. Натомість росіяни не надто охоче прибували на територію регіону. Суттєво не виправила ситуацію навіть протекціоністська політика держави, яка захищала їх соціально-економічні інтереси.

Окрему етносоціальну групу, яка відрізнялася не тільки за національною ознакою, але й за професійною, становили євреї краю. Їхнє життя зосереджувалося переважно у містах і невеликих містечках, що віддзеркалилось на сфері діяльності представників цього етносу – більшість із них віддавала перевагу торгівлі та ремісництву.

Упродовж XIX ст. край активно заселяли німецькі, а згодом чеські переселенці. Їх чисельність у регіоні упродовж XIX ст., незважаючи на мінливу політику російського самодержавства, не тільки не зменшилася, а навіть зростає. Більшість із них, як і українці, займалася сільським господарством і тільки незначна частина селилася в містах, займаючись ремеслами та іншими видами господарської діяльності.

Соціальна (станова) структура населення відбилася і на основних видах господарської діяльності етнічних груп краю. Проблемами освіти, культури, медичного обслуговування населення в більшій мірі, ніж представники інших етносів займалися євреї. Українці ж були зайняті переважно в сільському господарстві. Це свідчить про підневільне становище Правобережжя України. Для корінного населення краю (українців) російська колоніальна адміністрація "милостиво" визначила фізичну працю й виробництво матеріальних цінностей. Усі ж інші питання вирішувалися представниками інших етносів і в першу чергу російського. Зрозуміло, що при цьому інтереси українців дуже рідко враховувалися, що особливо характерно для культури й особливо освіти.

Відтак, якщо говорити про “діалог культур” в контексті етнокультурних процесів у Правобережній Україні кінця XVIII – середини XIX ст., то він відбувався лише між російською та польською культурами. Українській же відводилась лише роль меншовартісної складової однієї із них.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні документи

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1796-1916 рр.

оп. 831.

1. Спр. 105. Листування з генерал-губернатором щодо іноземних колоністів, їх кількості та виду занять. 1838 р., 69 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора. 1796-1917 рр.

оп. 1.

2. Спр. 622. Укази царя та розпорядження Сенату про заборону місцевим органам влади видавати документи про належність до дворянського стану. 1796., 13 арк.

3. Спр. 7135. Про вжиття заходів щодо однакового і успішного ведення справ по Герольдії., 1803 р., 22 арк.

4. Спр. 7322. Справа про визнання Герольдією шляхетських прав тих осіб, чиї предки раніше належали до шляхетського стану. 1812 р. 18 арк.

Ф. 315 Подільська духовна консисторія. 1795-1920 рр.

оп. 1. Т. 1.

5. Спр 1. Метрична книга церков Подільської єпархії. 1796 р., 31 арк.

6. Спр. 48. Його преосвященству Іоаникію архієпископу Подільському і Брацлавському. Січня 14 дня 1803 р., 5 арк.

Опубліковані документи і матеріали

7. О присоединении к России от Польши некоторых областей, и об учреждении из оных губерний: Минской, Изяславской и Брацлавской. 1793. Квітня 25 // ПЗЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Том XXVI. 1800-1801. СПб, 1830. №17112.
8. Об учреждении епархий в новоприобретенных от Польши областях. 1793 Квітня 13 // ПЗЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Том XXVI. 1800-1801. СПб, 1830. №17113.
9. Об устранении великих препятствий к обращению Униатов к Православной греческой Церкви. 1795. Квітень 7 // ПЗЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Том XXVI. 1800-1801. СПб, 1830. №17199.
10. Грушевський М. С. Про українське життя в західній Україні / Історія України від найжвавіших часів до сьогодні / Зб. док. і матер. / За ред А. П. Коцура. К.: Киян XXI, 2008. С. 100.
11. Доповідна записка міністра Герцберга королю Пруссії з приводу місії В. Капніста в Берлін 1891 // Історія України: джерелознавчий літопис / В. І. Червінський. К.: Дирекція ФВД, 2008. С. 432.
12. Із виступу М. Чернишевського на захист розвитку української літератури // Історія України. Документи і матеріали: посіб. / Уклад., комент. В. Ю. Король. К.: Вид. центр «Академія», 2002. С. 210.
13. Із таємної інструкції шефа жандармів графа Орлова // Історія України документи і матеріали: посіб. / Уклад. В. Ю. Король. К.: Академія, 2002. С. 261.
14. Із царського указу про заборону друкувати українською мовою (1876 р.) // Історія України. Документи і матеріали: посіб. / Уклад., комент. В. Ю. Король. К.: Вид. центр «Академія», 2002. С. 212.
15. Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / Упоряд.: Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та ін.; За ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. К.: Вища шк., 2000. С. 160-161.

16. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ-Чернівці: Книги-XXI, 2008. 1100 с.

17. Розвиток української культури в першій половині XIX століття // Історія української культури: Зб. матер. і док. / Упор. В. І. Білик. К.: Вища шк., 2000. 341 с.

18. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии [под ред. свящ. Е. Сецинского]. Каменец-Подольск, 1901. Вып. 9. 1064 с.

19. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел [материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским]. Т. V. СПб. : Б. м., 1874. 480 с.

Періодичні видання

20. Борьба культур польской и русской в Юго-Западной России // Подольские еархильные ведомости. Часть неофициальная. 1893. № 36. С. 612.

21. Викул П. Подольские Архипастыри (1795-1895 гг) // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольский, 1897. Вып.8. С.8-18.

22. Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения. 1914. февраль. С. 265-315.

23. Сборник сведений о Подольской губернии. Каменец-Подольск: Типография Подольского Губернского правления, 1884. Вып. III. 119 с.

24. Народные юридические обычаи и народные верования, суеверия и предрассудки, записанные в Литинском уезде мировым посредником Н. Данильченко, с приложением памятников устной народной словесности //

Этнографические сведения о Подольской губернии. Выпуск 1. Каменец-Подольск, Подольский губернский статистический комитет, типография Подольского Губернского управления, 1869. 112 с.

Наукові видання, монографії, статті

25. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. К. : Тип. Е. Я. Федоров, 1885. 351 с.

26. Баженов Л. В. Кам'янець-Подільський у дослідженнях українських і зарубіжних істориків ХІХ – початку ХХІ століття // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Зб. наук. праць за підсумками Міжн. наук.-практ. конф. «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків»(16 - 17 травня 2003р.). Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, ін форм.-видавн. відділ . 2004. С. 15.

27. Бармак М. В. Законодавче регулювання переходу шляхти Правобережної України у російське дворянство (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / Микола Бармак // Наукові записки: збірник. К. : ІПіЕНД, 2005. С. 246-259.

28. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). Тернопіль: Видавництво “Астон”, 2007. 512 с.

29. Богуцька А. Зміни у соціально-демографічній сфері Правобережної України наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. // Україна в контексті Європейської історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 7-13.

30. Блажевич Ю. І. Релігійно-церковні трансформації на Поділлі в умовах інкорпорації краю в систему Російської імперії (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів

і аспірантів. Випуск 5: в 3-х томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. Т. 1. С. 14-19.

31. Бовуа Д. Битва за землю в Україні, 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. К. : ІНТЕЛ,, 1998. 340 с.

32. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр.: [пер. з фр. З. Борисик] Львів : Кальварія, 2007. 296 с.

33. Брук С. И., Кабузан В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – XX в. // Советская этнография. 1981. № 5. С. 15 – 31.

34. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVII ст. – початок XX ст.) Львів: Світ, 1996. 340 с.

35. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863): [наук. ред. В. Шандра, Н. Яковенко; пер. з фр. З. Борисюк] К. : ІНТЕЛ, 1996. 415 с.

36. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. К.: Дніпро, 1993. 447 с.

36 а Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. 2000. № 1. С. 61-71.

37. Гринів О. Українська націологія. XIX – поч. XX ст. Історичні нариси Л.: Світ, 2005. 288 с.

38. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: навч. посіб. для учнів гуманіст., гімназій, ліцеїв, студентів іст.фак. вузів, вчителів. К.: Генеза, 1996. 360 с.

39. Грушевський М. С. Духовна Україна (Зб. творів) / укладач І. Грига. К.: Либідь, 1994. 560 с.

40. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / Уклад.: Й. Й. Брояк, В. В. Верстюк. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 736 с.

- 41 Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки в ХІХ ст. З передмовою В. Янева. Мюнхен, 1969. 119 с.
- 42 Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. 576 с.
- 43 Западные окраины Российской империи. М.: Новое литературное обозрение, 2006. 608 с.
- 44 Іванова Л. Україна в польському національно-визвольному русі в 30-50-х рр. – ХІХ ст. К. : Либідь, 1998. 198 с.
- 45 Етно-національні процеси в Україні: історія та сучасність / [О. Б. Бернштейн, Н. А. Зиневич, В. Т. Зінич та ін.] ; за ред В. І. Наулка. К : Гол. спеціалз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. 424 с.
- 46 Етнонаціональні трансформації в Україні: Відп. ред. Б. В. Попов. К.: Український Центр духовної культури, 2003. 308 с.
- 47 Ісаєвич Я. Українська культура в середньовіччі і на світанку нової доби // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : Зб. наук. праць. К., 1992. Вип.1. С.106-115.
- 48 Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII-1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса; Ин-т рос. истории РАН. М.: Наука, 2006. 658 с.
- 49 Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. URL: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm>
- 50 Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун [Історія країн світу] / Андреас Каппелер. – Л.: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. – 360 с.
- 51 Каппелер А. Українсько-російські стосунки у ХІХ столітті: гіпотези та відкриті питання. URL: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/kappeler-1.htm>
- 52 Кенц О. А. Криза імперії та міжетнічні відносини на Поділлі на початку ХХ століття // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки – Хмельницький, 1999. С. 202.

- 53 Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії. К.: Критика, 2004. 351 с.
- 54 Колесник І. І. Українська культура та історіографія історія ментальностей // Укр. іст. журн. 2002. № 1. С. 26-28.
- 55 Костомаров Н. И. Исторический взгляд. К.: Наук. думка, 1984. 189 с.
- 56 Кузема . Л. Чисельність й етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII- в першій половині XIX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. Вип. 1. С. 54-60.
- 57 Лисенко С., Чернецький С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Біла Церква : Видавництво ТООСК, 2002. 394 с.
- 58 Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські відносини. Тягар історії К.: Вища шк., 2003. 584 с.
- 59 Наулко В. И. Численность и территориальное расселение украинцев в XVIII – XX вв. // Украинцы. М. : Наука, 2000. С. 71-80.
- 60 Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. К. : Наукова думка, 1969. 447 с.
- 61 Поліщук Ю, Суліменко О. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект : монографія. Житомир : Волинь, 2004. 165 с.
- 62 Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
- 63 Сарбей В. Г. Національне відродження України. К.: Альтернативи, 1999. 336 с.
- 64 Симоненко Р. Г. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. (XIX – початок XX століття). К.: Вища шк., 2008. 675 с.

65 Смолій В. А. Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. // Akademia на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка. Історичні дослідження . Т. 1. Кам'янець Подільський, 1997. С. 91-95.

66 Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. Хмельницький : Б. в., 2005. 409 с.

67 Українська культура в європейському контексті / Ю. П. Богуцький [та ін.]. К. : Знання, 2007. 680 с.

68 Філінюк А. Г. Українсько-російські етнополітичні відносини у Правобережній Україні на рубежі XVIII-XIX ст. // Наук. праці Кам.-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. 6 (8). С. 121-142.

69 Філінюк А.Г. Міжнаціональні відносини в Правобережній Україні на межі XVIII-XIX ст. у контексті політичних і соціально-станових чинників // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т.20: На пошану професора І.В. Рибачка. С. 158-171.

70 Філінюк А. Г. Господарсько-економічне освоєння росіянами Правобережної України на межі XVIII – XIX // Наук. праці Кам.-Поділ. держ. ун-ту. іст. науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 19: на пошану академіка В. А. Смолія. С. 274-285.

71 Філінюк А. Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Наук. праці Кам.-Поділ. держ. ун-ту. іст. науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 8 (10). С. 230-238.

72 Філінюк А. Г., Блажевич Ю. І. До питання про конфесійну політику самодержавства на Поділлі в умовах інкорпорації краю в російську імперію на межі XVIII – XIX ст. // Наук. праці Кам.-Под. держ. у-ту. іст. науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 17. С. 75-79.

73 Філінюк А. Г. Зміни в національно-культурній сфері поділля на межі XVIII – XIX ст. їх особливості // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб.наук. праць. Кам'янець-Подільський: ОЮМ, 2008. Т. 11. С. 180-189.

74 Філінюк А. Г. Зовнішня політика Росії наприкінці XVIII – XIX століття та її вплив на геополітичне положення Правобережної України // Наук. праці Кам.-Поділ. держ. ун-ту. іст. науки. Кам'янець-Подільський: ОЮМ, 2005. Т. 13. С. 62-72.

75 Філінюк А. Г. Національно-культурне відродження у Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. і Т. Г. Шевченко // Шевченко і Поділля. Зб. наук. праць за матер. другої всеукр. конф. Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. пед. у-т, інф-видав. відділ, 1999. С. 13-14.

76 Філінюк А. Г. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України межі XVIII – XIX ст. // Етнічна історія народів Європи. 2001. № 10. С. 51-55.

77 Філінюк А. Г. Українсько-російські етнополітичні відносини у Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX ст. / А. Г. Філінюк // Наук. праці Кам.-Под. держ. пед. у-ту: іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2001. Т 6 (8). С. 121-142.

78 Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.

79 Філінюк А. Г., Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: сучасний суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 416 с.

80 Хаген М. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині XX ст. // Питання вітчизняної історії в зарубіжних дослідженнях. К: Наук. думка, 2004. 366 с.

81 Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917) [пер. с англ.

С. Н. Самуйлова]. Смоленск : „Русич”, 2001. 402 с.

82 Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття. К. : НАН України, Ін-т історії України, 2005. 427 с.

83 Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХІХ століття) / Надія Олександрівна Щербак: монографія. К. : “Ризографіка”, 2005. 616 с.

84 Щербак Н. Процес русифікації Правобережної України у другій чверті ХІХ століття // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 19. Тернопіль: Астон, 2007. 536 с. с. 124-128.